УДК 811.512.145+398

И.Г. Закирова, О.Р. Хисамов, И.Г. Гомәров

ИРКУТСК ӨЛКӘСЕНДӘ УЗГАН КОМПЛЕКСЛЫ ЭКСПЕДИЦИЯ ТУРЫНДА

В июне 2018 года Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ была проведена комплексная экспедиция в Иркутскую область РФ. Представленная статья посвящена кратким итогам данной научный работы.

Ключевые слова: комплексная экспедиция, Иркутская область, топонимия, фольклор, диалект.

Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының чираттагы комплекслы экспедициясе 2018 елның июнь аенда Иркутск өлкәсендә эшләде.

Иркутск шәһәрен татарлар Өркет дип атаган. Бу атама хәзерге вакытта онытылган. Иркутск Ангара елгасының ике ярына урнашкан. Сүз уңаеннан әйткәндә, Ангараның да татарча Әнгәр дигән атамасы булган. Татарларның бу якларга күпләп килә башлавы XIX йөз урталарына карый. 1835 елгы халык санын алу мәгълүматлары буенча Иркутскида 350 татар кешесе яшәгән. Татарларның бу якларга күченүе, Столыпинның аграр мәсьәләләрне хәл итүгә юнәлтелгән реформасы белән бәйле рәвештә, XX гасыр башында активлаша. Иркутск өлкәсендәге татар авылларының күпчелегенә шул елларда нигез салына. Бу авыллар тайга эчендә, сазлыклар арасында, юлсыз җирләрдә урнашкан була. Мәсәлән, Чирмешән авылына нигез салучылар турындагы хатирәләр Иркутск якларына килеп чыгучыларның нинди шартларда яшәп китүен бәян итә.

Салкыннар башланып киткән ноябрь аенда, поезд күченеп килүчеләрне, бернинди станция дә, ут та булмаган җирдә туктап, бушатып китеп бара. Ирләр, яннарындагы гаиләләрен, бигрәк тә яшь балаларны саклап калырга омтылып, землянка казыйлар, аннан соң, әкренләп, көч җиткән кадәр агач егып, йорт сала башлыйлар. Мең газап белән бу якларга килеп урнашкан кешеләр салкын тиеп үлә башлый. Балаларны да саклап кала алмыйлар. Кечкенә генә булса да, йортлар салына бара. Ауга йөреп, туенырга кәсеп табып, ияләшә-тынычлана башлаганда гына, яз җитә. Кар эри башлау белән булачак авылның селкенеп торган сазда урнашканлыгы сизелә башлый. Тизрәк барлы-юклы әйберләрен биегрәк урынга күчереп, яңадан йорт салырга керешәләр. Чирмешән авылының тарихы шулай башлана.

Себер үзләштерелә башлагач, бу якларга сөргенгә җибәрелүчеләр арасында татарлар да күп

була. Мәсәлән, 1878–1879 һәм 1885 елларда Казан губернасындагы крестьян хәрәкәтләрендә катнашучыларны Иркутск якларына сөрәләр. Алар да шул җирләрдә төпләнеп кала. Сөрелгәннәр артыннан аларның гаиләләре дә күченгән. Кызганыч, туган җирләреннән сөрелгән әлеге катлам турында информантларыбызда мәгълүмат сакланмаган.

Илдә барган үзгәрешләрдән качып чыгып киткән катлам да бар анда. Берәүләре бәхет эзләп үзе чыгып китсә, икенчеләре алдарак киткән туганнары, якташлары янына барып урнашкан. Урман төпләп, җир ачып, авыр хезмәт белән интексәләр дә, биредә кешене рәнҗетү, түбәнсетү азрак булган. Татарлар берләшеп, бер-берсенә ярдәм итеп яшәргә омтылган. Туган якларына язылган хатлар, аннан килгән хәбәрләр аша, Себердә дә тормыш барын ишетеп, халык килә торган.

XX гасыр башларыннан Иркутск губернасына тайга төпләп җирләрне үзләштерү, шахта-рудникларда эшләү өчен «вербовка» белән дә татарлар күпләп килә. Бу хәрәкәт гасыр башында активлашып XX йөзнең 70 елларына кадәр дәвам итә.

2010 елгы Бөтенроссия халык санын алу нәтиҗәләреннән күренгәнчә, Иркутск шәһәрендә һәм шушы өлкәгә караган авылларда 22 882 милләттәшебез яши. Иркутск өлкәсендә татарлар яши торган дистәләгән авыл бар. Халык телләрен, гореф-гадәтләрен саклап гомер кичерә.

Иркутск өлкәсенең табигате турында да берничә сүз әйтеп үтү урынлы булыр. Иркутск – ул гаҗәеп саф сулы Байкал күле, Саян таулары, үтеп чыкмаслык урманнар, Ангара елгасы, күпсанлы елга-күлләр иле. Байкал салкын сулы күл. Температурасы 6 градус чамасы гына булганга анда су коену мөмкин түгел. Әмма ул шулкадәр үз-үзен чистартып торучы сулык, Байкалга беренче мәртәбә генә килүчеләр дә, Байкал күлен сакральләштергән бурят халкы да, теләкләрен тели-тели, аның суын эчәләр.

Экспедиция вакытында Иркутск, Ангарск, Усолье Сибирское шәһәрләрендә, Заларинск районы үзәге Залари поселогында һәм шушы районның Сенная Падь, Тройцк, Холмогой, Черемшанка авылларында, Аларск районының Шаховск, Новоселово авылларында, район үзәге Кутулик поселогында, Бохан районы Хохорск, Усольск районының Билектуй авылында бай материал тупланды. Галимнәр Иркутск өлкәсендә яшәүче милләттәшләребезнең тарихын, рухи мирасын өйрәнде, мәдәни кыйммәтләрен барлады.

Экспедиция җитәкчесе, Институтның фән эшләре буенча директор урынбасары, филология фәннәре кандидаты Олег Хисамов Иркутск өлкәсендәге топонимнарны һәм микротопонимнарны өйрәнде. Иркутск өлкәсендәге топонимнар берничә катламнан тора. Биредә электән яшәүче бурят халкыннан калган атамалар да, Идел буеннан алып килгән татар, рус атамалары да очрый, Столыпин реформасы вакытында бу якларга күчеп урнашкан белоруслар да үз топонимнарын алып килгән.

Топонимик атамаларда халыкның үткәне, тарихы, гореф-гадәтләре, ышанулары, мифологик карашлары хакындагы мәгълүматлар саклана. Һәр микротопоним аерым бер авыл, яки урам өчен кадерле берәр вакыйганы хәтерләтә, якыннарының исемен саклый. Мәсәлән, Новоселово авылында Һади чишмәсе, Әхтәм чишмәсе, Хәбип коесы, Бари урманы дигән микротопонимнар бу чишмә-коеларны карап торган, күп итеп шомыртлар-каеннар утырткан кешеләрнең исемнәрен киләчәк буыннарга җиткерә. Иске базар юлы дигән микротопоним да үткәннәр белән бәйле, ул халыкның үзе җитештергән товарын арба-чанасына төяп базарга китүен искә төшерә кебек. Сүз уңаеннан әйткәндә, бу авылга нигез салынганда һәр хуҗалык үзенең коесын казыган булган. Аларның кайберләреннән, ташлангач та, саф су саркып тору тукталмаган. Авылда чишмәләрнең күп булуы шуның белән аңлатыла да.

Язма һәм кулъязма мирас үзәге мөдире, филология фәннәре кандидаты Илһам Гомәров халыкта сакланган гарәп язулы кулъязмаларны, китапларны барлады, татар зиратларындагы эпитафияне укыды. Китапларның кайберләрендә, татар халкына хас булганча, гаилә тормышындагы зур вакыйгалар теркәлгән. Халык туган җирләреннән алып килгән, иң кадерле урында сакланган китап битләренең кырыйларында, тышлыкларында авылдан чыгып китүләре, барып урнашулары, балалары туу яки балаларының никахы турында әлеге вакыйгаларның төгәл датасы күрсәтелгән язмалар саклана.

Иркутск шәһәренең зират ташлары, ягъни эпитафик истәлекләре аерым игътибарга лаек. Биредәге кебек кабер ташлары, башка халыкларда сирәк кенә очраса да, татар зиратларында әлегә кадәр очраганы юк иде. Ул ташлар, беренче карашка, ботаклары киселгән агач төбен хәтерләтә. Мондый ташлар, сирәк кенә булса да, зиратларда очрый әле. Агач төбе рәвешендә эшләнгән таш, кагыйдә буларак, әлеге кешенең исән вакытта масоннар ложасына керүен күрсәтә. Бу традиция, кабер ташлары «мода»сы буларак, башка халыкларга да күчкән, һәм аларны төрле конфессиягә караган зиратларда очратырга мөмкин. Аларны бала яки күп балалы ана кабере өстенә, нәселе өзелгән, нәселендә соңгы булган, үзеннән алда уллары үлгән кеше өстенә куйганнар. Иркутск зиратында бу ташларның кемнәр каберенә, нинди максатта куелганын белмибез. Бу сорау ачык кала. Мондый күренешне татар халкында кешенең җаны кош булып очып кайтып, кабер өстендә кунарга агач эзли дигән ышану белән дә бәйләргә мөмкин. Икенче яктан, дөнья мифологиясендә, шул исәптән татар халкында да агач – кеше, ботаклары бала белән тиңләштерелә, киселгән агач, ягъни агач төбе символик рәвештә кешенең гомере киселүен, икенче дөньяга күчүен дә аңлатырга мөмкин.

Иркутск шәһәре мәчетендә сакланган китапларны экспедициянең тагын бер табышы дип карарга мөмкин. Халык гарәп

язулы китапларны еллар дәвамында Иркутск мәчетенә тапшыра килгән. Илһам Гомәров әлеге китапларның каталогын төзеде, аларны яхшы саклансын өчен, чистартып, кәгазь тартмаларга урнаштырып, тәртипкә китереп калдырды. Мәчеттә сакланып калган китаплар арасында, Коръән басмалары, дини эчтәлекле китаплар белән бергә, география, математика, мантыйк, фәлсәфә буенча дәреслекләр, хәтта трактатлар да очрый.

Халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре Илсөяр Закирова халык иҗаты, фольклор үрнәкләрен язып алды. Һәрбер информант белән әңгәмә гаилә тарихын искә төшерүдән башланып китте. Яшьләр дә, өлкәннәр дә нәселләренең каян чыкканнарын яхшы беләләр.

Һәрбер авылда, Иркутск, Усолье Сибирское, Ангарск шәһәрләрендә татар ансамбльләре бар. Татар җырлары халыкка туган телне саклап калырга да ярдәм итә.

Экспедициядә язып алынган риваять-легендалар арасында шәехләргә багышланган ике текст аерым урынны алып тора. Аларны Залари районы Чирмешән авылында яшәүче Насыйпов Шәехзаман абый һәм аның Усолье Сибирское шәһәрендә яшәүче кызы Котлыәхмәтова Әнисә апа сөйләделәр. Шәехләр турындагы әлеге риваятьләрне укучылар игътибарына да тәкъдим итәбез.

Мөхәммәтсалих карт турында

Минем әткәй – Шәйхелиман, әткәйнең атасы – Мөхәммәтнасыйп, аның атасы Мөхәммәтсалих исемле була. Менә шул Мөхәммәтсалих очып та йөргән, су өстеннән дә йөргән. Бервакыт ул Үрмәт авылында яшәүче малаена кунакка килгән. Минем әткәйкә ул вакыт җиде-сигез яшь булган. Мөхәммәтсалих бабай бераз булгач кайтырга җыенган. Әткәйгә атасы әйткән: «Картатаңны озат», – дигән.

Әткәй болай дип сөйли иде: «Озатам, басу капкасына җиттек, картәтәй әйтте, ди, улым, кич булды инде, мин кичке намазга соңга калмаем, диде, ди. Капканы яптык та, картәти әйтә, улым мин очсам, курыкмассыңмы, ди. Авыл унике чакрым, болай өлгермәм, ди. Акшам вакыты җитә, ди. Курыкмыйм, картәтәй, дип әйттем, ди. Әз генә йөгереп барды да, очып китте, ди».

Суда да батмаган ул, су өстеннән йөгереп йөргән. Бәләкәй генә карт булган үзе.

Залари районы Чирмешән авылында Насыйпов Шәехзаман Шәйхелиман улыннан (1921 елгы) язып алынды

Минем пра-прадедушка, картәтәй Мөхәммәтсалих исемле булган. Бервакыт аңа Агыйдел аркылы чыгарга кирәк булган. Кешеләрдән сораган, кәмәле кешеләрдән, алып чыгарга. Кәмәдә урын табылмаган аңа. Су буенда утырган да, аякларын чикатып утыра икән. Әйткән: «Сез Салих картны алмадыгыз, ә Салих карт сездән алда барып җитә әле ул каршы якка», – ди. Аннан торган да, судан җәяү чәп-чәп киткән теге якка. Кешеләр кәмәдә килеп җиткән вакытта, Салих карт

теге якта аякларын суда чикатып утыра, ди.

Усолье Сибирское шәһәрендә
Котлыәхмәтова Әнисә Шәехзаман
кызыннан (1956 елгы)
язып алынды

Лексикология һәм диалектология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты Алина Хөсәенова Иркутск өлкәсендә яшәүче татарларның тел-сөйләм үзенчәлекләрен барлады. Иркутск өлкәсендә Татарстанның һәм Башкортстанның төрле авылларыннан күчеп килгән халык яшәү сәбәпле, биредә тел дә шушы якларның сөйләм үзенчәлекләрен саклый, татар теленең урта һәм көнбатыш диалектларында, нигездә, әдәби телгә якын телдә сөйләшәләр. Өлкән буын телне яхшы белсә дә, яшьләр телне оныта баралар. Шулай да, яшьләр дә телне, милли традицияләрне сакларга тырыша. Алар милли бәйрәмнәрдә, фольклор бәйрәмнәрендә актив катнаша, туган як, халык тарихы белән кызыксыналар.

Театр һәм музыка бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре Наилә Нургаянова халыкның музыкаль мирасын өйрәнде, музыка уен коралларын барлады, җырлы-биюле уеннарын язып алды. Биредә татар халкының иң популяр җырлары – кыска җырлар да, тарихи һәм лирик озын җырлар да очрый. Сюжетлы җырлардан Залари поселогында Нәгыймә апа Вәлиевадан язып алынган җыр үзенчәлекле. «Авыл читендә, бабай йортында» җырында гражданнар сугышы елларында икесе ике юнәлеш алган туганнар турында сүз бара. Абыйлы-энеле кардәшләр, ике идеологияне яклап, бер-берсенә корал күтәрәләр, берсе – Советларны яклап, икенчесе – аклар ягында калып, һәрберсе үзен хаклы саный. Җырда мондый юллар бар:

– Атма, туганкай, куй
мылтыгыңны,
Мин синең энекәең бит.
– Юк минем энем,
Энем түгел син,
Бүгенге көндә без – дошман.

Иркутск өлкәсендә көйләп башкарыла торган бәетләр, мөнәҗәтләр дә язып алынды.

Тасвирый һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлеге фәнни хезмәткәре Наталья Гаврилова халыкның матди мәдәниятен, кул эшләрен, гамәли сәнгатен өйрәнде. Кул эшләреннән чигү, бәйләү кебек эшләрне һәр хатын-кыз белгән. Шулай ук хатын-кызлар толып (биредә аны доха диләр) теккәннәр. Ирләр тире эшкәрткән, агач эшләрен яхшы белгәннәр.

Татар халкының сәнгать югарылыгына җиткән ризыкларын әзерләү ысуллары, кунак кабул итү культурасы да Натальяның игътибарыннан читтә калмады.

Халыкның гамәли сәнгать үрнәкләре фотога төшереп алынды.

Бер яктан, экспедиция вакытында тупланган материаллар күпсанлы мәкаләләрдә, китапларда урын алса, икенче яктан, экспедициянең халыкны уятып җибәрүе, уйланырга мәҗбүр итүе дә зур әһәмияткә ия. Институт галимнәре белән аралашу нәтиҗәсендә халык үткәннәрен, нәсел тарихларын, ата-бабалары

турындагы хатирәләрен яңартып кына калмады, телдән-телгә күчеп сакланган вакыйгалар аша татарларның бай тарихлы, эшчән, һәрьяклап ихтирамга лаек халык булуына тагын бер инанды.

Закирова Илсөяр Гамил кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге
Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
халык иҗаты бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

Хисамов Олег Ришат улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге
Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фән эшләре буенча
директор урынбасары

Гомәров Илһам Госаман улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге
Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
Язма һәм музыкаль мирас үзәге мөдире